

Юрій ПШЕНИЧНИЙ

Город Івань: примарний і можливий

При розгляді пізньосередньовічної історії Дубна не можна оминати увагою згаданий серед переліку волинських міст в «Списку русских городов дальних и ближних» Івань [7, с. 447]. М. М. Тихоміров ототожнив цей пункт з сучасним селом Івання на р. Іква, розташованим за 5 км вниз по течії від Дубна [14, с. 214-259]. Аналіз додаткових писемних джерел дозволяють вважати вірним це твердження дослідника.

Стосовно часу створення самого списку, то найбільш обґрунтованим, на нашу думку, є датування, запропоноване В. Л. Яніним, згідно якого список був складений між 1375 і 1381 рр. та зазнавав подальших редакцій до 40-х рр. XV ст. [18, с. 61-70]. Найвірогіднішим місцем його укладення залишається канцелярія митрополита Кіпріана в Києві [11, с. 158-205].

З тих дослідників, хто торкався цього питання можемо відзначити В. Д. Собчука, який зауважив, що Івань був першим осередком комплексу володінь князів Острозьких в басейні Ікви, який згодом перемістився в замок Дубно [13, с. 33].

Актуальність даного дослідження зумовлена тим, що згадка про город Івань дозволяє більш вичерпно здійснити вивчення процесу становлення Дубна, яке на той час мало сільський характер. Головне завдання полягає у спробі вирішення проблеми адміністративного змісту Іваня в XIV-XVI ст. та пов'язання його зі своїм одномоментно зафіксованим статусом.

Село Івання знаходиться поблизу коліна Ікви, утвореного напрямком течії її стариці. В цьому місці річка досить відчутно заглиблена в правий берег, вимивши його поворотом русла з півдня на захід. При цьому стариця омиває з півночі два острови, витягнуті поперек річкової долини. Між собою вони розділені додатковим рукавом. З них західний рукав, омиває довший острів з півдня. Після меліорації він був перетворений в нове випрямлене русло річки. Але ще раніше положення природного напрямку русла в цьому місці зазнало втручання людини. Відбулося це, ймовірно, в XVI ст., коли було побудовано греблю, яка пролягла по краях двох згаданих островів, з'єднавши правий та лівий береги. При цьому вона перекрила старицю, а річковий потік спрямувався двома іншими рукавами: між островами та з заходу біля довшого острова. Гребля спричинила появу величезного ставу, площею близько 6 км², який затопив річкову долину на 3,7 км верх по течії (рис. 1).

Івання фігурує в ряді інших джерел, які в сукупності чітко висвітлюють його своєрідне місце

серед сукупності володінь князів Острозьких. З них хронологічно найближчим до згадки у «Списку...» є привілей наданий польським королем Ягайлом з братом Вітовтом князю Федору Острозькому від 4 листопада 1386 р. Ним стверджується право князя Острозького на замок Острог з прилеглими до нього округами (obwodami), серед яких називається Іванин [19, s. 6-7, 186]. Хоча така форма назви в ньому вжита єдиний раз, в наступних підтвердних привілеях князям Іллі Острозькому від 1539 р. та Василю Острозькому від 1553 р. серед близького до переліку 1386 р. володінь воно назване не інакше як Іваня та Іванне [17, с. 328, 399-400], що відкидає будь-які сумніви щодо його ідентифікації.

Не зайвим буде відмітити, що назва Івань вживалася в пізніший час поряд з іншими формами вимови. Так збереглася скарга 1561 р. Мозирського підстарости Михайла Мишки-Варковецького на князя В.-К. Острозького про пограбування його кухаря Станіслава в маєтку князя Острозького Івань під приводом збирання мита [6, с. 529-530].

У грамоті 1386 р., звертає увагу те, що Івання значиться поряд з такими поселеннями, які згодом перетворяться на волинські міста (Корець, Заслав, Хлопотин), так і тими, що матимуть пізніше сільський характер (Красне, Крупа). Деякі з них, наприклад, Корець і Заслав отримають міські права в XVI ст., Хлопотин в XVII ст., інші ж перетворяться на села, як Красне або залишатимуться дворами, як Крупа, до якого в XVI ст. належало ще два села [22, с. 41, 85].

Оскільки ці поселення названо округами, тому під ними потрібно розуміти не лише конкретні центри. А отже в грамоті 1386 р. йдеться про господарсько-адміністративні одиниці підвладні князям Острозьким. Ця думка підтверджується угодою про продаж князем Юрієм Острозьким своєї «дільниці іванської» брату Івану, укладеною в 1463 р. Окрім Івання до неї входили також села М'ятин, Головчиці, Підборці і Дитиничі [19, s. 44, 160]. М'ятин розташоване за 3 км на північний захід від Івання, Головчиці лежить по-сусідству з М'ятином, а села Підборці та Дитиничі знаходяться на відстані відповідно 7,5 та 13 км на південь від Івання.

Перехід Дубна під владу князів Острозьких окремо не називається в жодному з відомих документів, що дає підстави визначати його належність на 1386 р. до округу Іванин. За поділом здійсненим до 1463 р. між синами князя Василя Красного, Іваном і Юрієм, Дубно не ввійшло до складу «іванської дільниці», а отже, слід думати, належало князю Івану Острозькому, який і виступив покупцем дільниці брата. Це підтверджується тим, що син князя Івана, Костянтин, виступає вже як одноосібний власник Дубна і Івання. Становлення міста протягом другої половини XV ст. відбувається опираючись саме на цей адміністративний комплекс,

на який початково був осаджений округ Іванин.

Археологічні дослідження в межах сучасного села дозволяють виділити декілька локальних поселень, які були складовими частинами Іванина (рис. 2). Серед них становлять інтерес поселення Івання п. 1 та Івання п. 2 [9, с. 135; 16, с. 5].

Івання п. 1 (урочище Коло Греблі) займає високу терасу правого берега стариці Ікви, над заглибленим в берег річковим коліном, за 0,4 км на захід від церкви. На поселенні виявлено культурний шар другої половини XIII-XVII ст., XIV-XVI ст., та XVII-XIX ст., який окрім фрагментів посуду представлений кахлями, скляними виробами, в тому числі зразком клеймованої пляшки з зображенням кентавра, монетними знахідками XVII-XVIII ст. [16, с. 5; 15, с. 233].

Івання п. 2 розташоване на протилежному березі в низині, займаючи колись острівну ділянку, через яку пройшла гребля, за 0,3 км на захід від п. 1. Встановлено наявність культурного шару другої половини XIII-XV ст. [16, с. 5; 15, с. 233]. Крім цих двох відомі ще три поселення, на яких зафіксовано культурний шар XIV-XV ст. До них належить Івання п. 4, Івання п. 5 та Івання п. 7 [15, с. 234].

Поселення Івання п. 1 та Івання п. 2 відрізняються від інших знахідками XVII-XVIII ст. такими як кахлі і полив'яний посуд. В інвентарі 1723 р. відзначається існування в селі двох фільварків. В'їзд на перший з них був від греблі, що відповідає розташуванню поселення Івання п. 2, а другий фільварок знаходився на горі, що дозволяє пов'язувати його з Іванням п. 1. В описі фільварків зазначено наявність в них кахлевих печей, а помешкання фільварку «на горі» мало також вікна оправлені в олово. В. Александрович, аналізуючи інвентар, зауважує, що просте планування першого фільварку може вказувати на його давніше походження [1, с. 40, 42]. Археологічні знахідки свідчать про факти спадковості в розташуванні обох фільварків на місці старих поселень, які до того ж склали топографічний центр іванської общини. Слід відзначити й те, що старожили села пов'язують з поселенням Івання п. 1 розташування пристані, яка згадана тут у XIX ст. [4, с. 315]

Після правової локації міста, Івання продовжувало розглядатися як неодмінна його складова. Це прозоро видно з грамоти короля Сигізмунда I, датованої 1511 р., в якій підтверджує посідання князем К. I. Острозьким «*zamku Dubna z dworem doń należącym, Iwaniem*» [19, с. 87].

Назва Івання двором вказує на його господарське значення, що й було вагомим для становлення Дубна як міста з підкореною йому округою. Це підтверджується і тим, що в селі продовжувало надалі діяти велике місцеве господарство.

Звертає увагу та обставина, що в Іванні невідомо земляних укріплень ні давньоруського,

ні литовського періодів. Я. О. Пура серед місцевих пам'яток згадує городище [10, с. 132], проте відношення його до Івання сумнівне, а локалізація не підтверджена. Тому не виключено, що оборонними рисами був наділений сам двір.

Нам невідомо, чи перебував Івань під власністю когось із представників боярсько-дружинного прошарку до того як стати частиною вотчини Федора Острозького. Цілком можливо, що свою назву Іванин (Івань) в значенні приналежності особі з іменем Іван [10, с. 132-133], це поселення успадкувало ще з домонгольського часу.

Передання Іванина Острозьким передбачало його розвиток, захист та отримання прибутків, а тому свідчить про існуючі на той час вигоди. Вони полягали в розташуванні маєтку на річці Ікві, по якій був можливий сплав невеликих суден, а також поблизу шляху Луцьк-Кременець, що дозволяло встановити митні збори, які зафіксовані у XVI ст. [6, с. 529-530]. Вірогідно, Івань був включений у внутрішню торгівлю, що могло знайти вираження у існуванні тут місцевого ринку. Відомо, що в 1431 р. польське військо, рухаючись з Луцька на Кременець, перепочивало на острові під Іванням [12, с. 49], що слід пояснювати можливістю забезпечення тут провізією та, не виключено, наявністю легких укріплень.

Під владою Острозьких Іванини набуває певних адміністративних та торговельних функцій, що й відобразилося у згадці поселення як міста Івань на Ікві. Зафіксований у «Списку...» статус потрібно розуміти переважною мірою у номінальному значенні, де він виступає, як географічний маркер та у повній мірі не відображає соціальної і адміністративної суті поселення. Тому й в офіційних державних документах воно не називається містом. Зокрема ні Дубно, ні Івань не згадуються серед волинських міст у грамоті про розподіл земель між Польщею і Литвою в 1366 р. [2, с. 2-3]. В інших документах Івання фігурує як округ, дільниця, двір, маєток. Все це, на нашу думку, свідчить про віднесення автором «Списку...» до міст тих поселень, які лише частково набрали міських ознак.

Постає питання, чи могло Івання претендувати на офіційний статус міста чи містечка? Беручи до уваги те, що ряд господарсько-адміністративних округів, які перебували під владою Острозьких з XIV ст., перетворилися пізніше на міста, можна впевнено сказати, що так. Розташований неподалік Івання, с. Коблин, наприклад, в XVI ст. одержав статус містечка. Але в цьому тут немало посприяли збереженні земляні укріплення давньоруського часу. Ця обставина відіграла, як здається, ключову роль у тому, що Острозькі зосереджують свою увагу на розбудові Дубна і врешті клопочуться для нього про міські права. У свою чергу це свідчить про те, що в середині XV ст. Івання перестало задовольняти

Острозьких в якості центру адміністрування, що відобразилось у побудові в Дубні дерев'яного замку [20, s. 17; 21, s. 7; 23, s. 6; 5, с. 21; 8, с. 118]. Земляні укріплення давньоруського часу тут були цілком придатними для відбудови фортечного осередку. Для локації міста вони відігравали ключову роль. Їхня відсутність в більшості випадків унеможлилювала його появу [3, с. 129-134].

Підводячи підсумок, потрібно зазначити, що ототожнення «города Івань» з належним князем Острозьким округом Іванин на сьогодні виглядає найбільш переконливим та історично обгрунтованим. Історія цього поселення доповнює наше уявлення про період, коли в басейні середньої течії р. Іква не існувало міського центру і князі

Острозькі отримали можливість облаштувати свій двір в Іванні. В ході відродження соціально-політичного значення Дубна писемні джерела відображають інволюцію статусу Івання при збереженні важливого господарського значення поселення. Показовим фактом є те, що сама зміна статусу слугує своєрідним індикатором становлення та розвитку Дубна в литовський період. Цей процес не був би таким успішним, якби не акумульований навколо іванського двору господарський ресурс. Історія Івання являє собою приклад того, як окремі міські функції (адміністративні, торгові, господарські) після занепаду давньоруського міста реалізовувалися сусіднім поселенням, а потім були повернуті йому назад.

Рис. 1. Дубно і Івання на карті 1867 р.

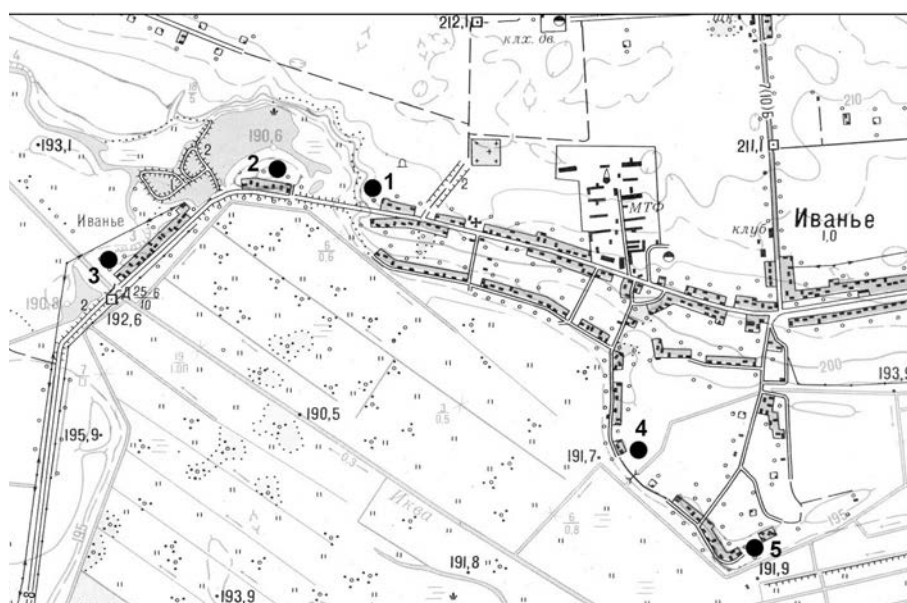

Рис. 2. Пізньосередньовічні поселення на території с. Іванья
 Поселення, на яких виявлено культурний шар другої половини XIII - XVIII ст.
 1 - Іванья п. 1; 2 - Іванья п. 2
 Поселення, на яких виявлено культурний шар XIV - XVI ст.
 3 - Іванья п. 7; 4 - Іванья п. 4; 5 - Іванья п. 5

Джерела і література

1. Александрович В. С. Житлові будинки групи фільварків Дубного та околиць за описом 1723 р. / В. Александрович // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – Вип. 1. – С. 39-43.
2. Довнар-Запольській М. В. Изъ истории литовско-польской борьбы за Воынь (договоры 1366 г.) / М. Довнар-Запольській. – К., 1896. – 12 с.
3. Заяць А. Є. Урбанізаційні процеси на Волині в XVI – першій половині XVII ст. / А. Заяць. – Львів: «Добра справа», 2003. – 205 с. – С. 129-134.
4. Иква // Географическо-статистический словарь Российской империи [сост. П. П. Семёнов-Тянь-Шанский]. – СПб.: в типографіи В. Безобразова и комп., 1865. – Т. 2. – 898 с.
5. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської / Т. Кемпа.: [пер. з польської]. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. – 342 с.
6. Луцька замкова книга 1560-1561 рр. Серія актових документів і грамот [підгот. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук]. – Луцьк, 2013. – 736 с.
7. Новгородская летопись по Синодальному Харатеіному списку [изд. археограф. комиссії]//ПСРЛ. – Т. 3. – Санктпетербургъ: Типографія императорской Академіи Наукъ, 1888. – 490 с.; указ.
8. Памятники, изданные Временною комиссиейю для разбора древнихъ актовъ. – К.: въ университетской типографіи, 1859. – Т.4. – Отд. 2. – 457 с.
9. Прищепа Б. А. Ткач В. В. Археологічні обстеження околиць Дубна – Б. Прищепа // АДУ. – К., 1998. – С. 135.
10. Пура Я. О. Край наш у назвах / Я. Пура. – Рівне [б. в.], 1991. – Ч. 1. – 216 с.
11. Рыбаков Б. Просвещение / Б. Рыбаков // Очерки русской культуры XIII-XV вв. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – т. 2. – С. 158-205.
12. Собчук В. Від коріння до крони: дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. / В. Собчук. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. – 508 с.
13. Собчук В. Межа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV – 1-а полов. XVII ст.) [під заг. ред. В. Собчука]/ В. Собчук // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець: вид. «Астон», 2006. – С. 17-56.
14. Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних / М. Тихомиров // Исторические записки. – 1952. – №. 40. – С. 214-259.
15. Ткач В. Археологічні дані про місто Дубно та його околиці в XIV-XVII ст./ В. Ткач // «Острогіана в Україні і Європі». Матеріали міжнародного наукового симпозиуму («Велика Волинь» Т. 23). – Старокостянтинів: [б. в.], 2001. – С. 233-237.
16. Ткач В. В. Звіт про розвідкові роботи в 2002 р. на території Дубенського району Рівненської області / В. Ткач. – Дубно: [б. в.], 2002. – 6 с.: іл.
17. Ульяновський В. Князь Василь-Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків / В. Ульяновський. – К.: «Простір», 2012. – 1370 с.: 40 іл.
18. Янин В. Л. Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII-XV веков / В. Янин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 216 с.
19. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. – Lwow: z drukarni instytutu stauropigiańskiego pod zarządem J. Tarnawskiego, 1887. – Т. I. – 207 с.
20. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. Z przedmową Aleksandra Jabłonowskiego oraz życiorysem autora przez Henryka Mościckiego / S. Kardaszewicz. – Warszawa, Kraków, 1913. – 293 s.
21. Lewicki K. Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej / K. Lewicki // Rocznik Wołyński [pod. red. J. Hoffmana]. – Rowne: Nakładem zarządu Wołyńskiego okręgu związku nauczycielstwa Polskiego, 1938. – Т. VII. – S. 1-66.
22. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom VIII. Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole [op. przez A. Jabłonowskiego] // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – 307 s.
23. Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu / A. Prusiewicz. – Łuck: Oddział Wołyńskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, 1922. – 10 s.: il.